

A tiszafa (*Taxus baccata*) kultúrtörténeti, táji és kertészeti vonatkozásai

Tiszafa-matuzsálemek

A tiszafát tartják Európa leghosszabb élet-tartamú fájának. Igaz, az idős fák üreges törzsében nem számolhatjuk meg az évgyűrűket, több olyan fa ismert Európaszerte, amelyek ezer vagy akár kétezer évnél idősebbek. Skóciában, a perthshirei Fortingallben álló 4 méter átmérőjű famatuzsálem korát legalább 2000 évre becsülik (1. kép). A normandiai Estry-ban található idős példány kora hozzávetőlegesen 1600 év (2. kép). Németországi koros tiszafákról tudósít az Erdészeti Lapok 1891-ben a Különfélék rovatban a berlini National Zeitungra hivatkozva. Berlinben az urak házának kertjében áll két idős tiszafa, melyek közül az erősebb példány kerülete 170 cm, korát 800 évre becsülik, és mint a birodalmi főváros egyik nevezettségét mutogatják. Mecklenburgban is van egy példány, melynek kerülete mellmagasságban 2 m. Korát az ottani erdészek 1000 évnél is többre becsülik. Hazánk idős tiszafáit *Majer Antal* gyűjtötte össze, és adott róluk leírást az 1974-ben megjelent „A Bakony tiszafása” c. könyvében. Hazánk legöregebb példánya Hencsén található. A 17 méter magas, közel négy méteres törzskerületű, fa alakú, kétágú tiszafa az alapítóról elnevezett Márfly-park egyik legfőbb dísze. Az arborétumban a legrégebben ültetett növények valószínűleg a 19. század első feléből származnak, azonban ezt a tiszafát 300-400 évesre becsülik a szakemberek.

A tiszafa fája is igen erős, rugalmas és időtálló. Régészek szerint az egyik legidősebb fennmaradt fa kézműves termék az Essexből származó dárda 450 000 évvel ezelőtt készült. Később elsősorban íjakat készítettek belőle, főként Nyugat-Európában. I.e. 3000-1800-ból származó íjakat mutat be a zürichi múzeum. Berlinben őrzik az egyik legrégebb tiszafa szobrot, Teje egyiptomi királynő arcmásával az i.e. 1400-as évekből.

A halál és az öröklét fái

A fatisztelet alapja a fák szilárdsága, időtállósága, több emberöltőnyi léte. A fák hosszú élettartamukból adódóan az állandóságot jelentik, ugyanakkor a természet folytonos körforgását is mutat-

1. kép. A Pertsbireben található fortingalli rangidős európai tiszafa

ják. Az öröközdekre az ember a történelem során nem pusztán mint az evilági lét stabil jeladóira tekintett, hanem az öröklét szimbólumaiként ismerte el azokat. Eleink a fákhoz a hiedelmek világában életet és halált, isteneket társítottak, Föld és Ég összekötőiként tekintettek rájuk.

A halálszimbólumról korábbi írásainkban említést tettünk főként a vízpar-

ton élő fáknál. Ennek alapja, hogy a görög mitológiában a Styx folyó és az ezt kísérő növényzet a halál és élet határmezsgyéjét jelenti, s lám, *Erdődy* szerint a görög mitológiában a Styx és az Acheron partján *Taxus* díszlik. A tiszafát azonban nem élőhelye, hanem mérgező volta miatt tekintették halálfának. *Plinius* szerint e fa bogyói halálos mérget rejtenek, s aki annak fájából készült

2. kép. A normandiai tiszafa-matuzsálem

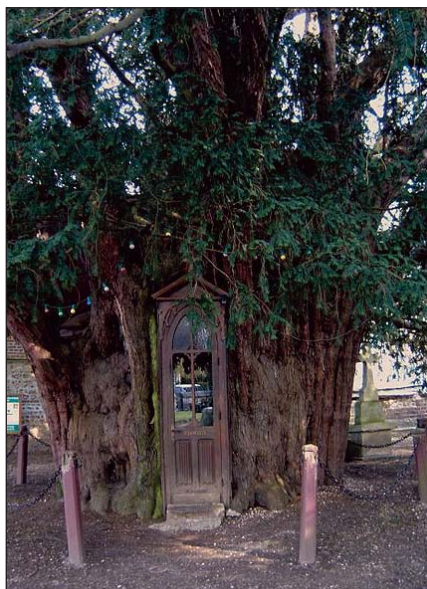
* NyME

kulacsot használ, menthetetlenül veszve van. Füstje a ternyőtiszafának (a tiszafa korábban, főként Erdélyben használt neve – a 'ternyő' szó – Székelyföldről származik, jelentése száraz vagy törpe növéssű) az egereket kipusztítja, s a belőle készített nyilak az azokkal megsebesítettek biztosan megölik. Egyedül *Theophrasztoz* hozza fel enyhítő körülményül, hogy e fa lombozatja a kérődző állatokra nézve nem veszélyes, amit *Borkhausen* azzal a megjegyzéssel erősít meg, hogy számos vidéken juhok, kecskék és tehének a *Taxus* lombját minden hátrány nélkül megesszik, s attól igen jól tejelnek – írja *Erdődy*.

A feketészöld, szikár, komor hangulatot árasztó tiszafáról így ír *Kubinyi Ágoston* az 1842-ben megjelent könyvében: „Elejétől fogva az emberek a tiszafát mérges hatásánál fogva halálfának nevezték. Aristoteles, Julius Caesar, Plinius, később Paracelsus s egyebek példákkal bizonyítják, hogy a tiszafa alatt elaludt emberek meghaltak, a fának levelét megevett ökrök, tehének megdöglöttek. ... egy anya három apró gyerekeinek, kikről azt hitte, hogy gilisztások, a tiszafa leveleiből nagyobb mértéket beadott, kik nyomban nyughatatlanok, halaványak, hidegek, bődultak, eszelősek lettek, és néhány óra múlva mind meghaltak.”

A kelta hagyományban is megjelenik a tiszafa mint halálfa. A belőle kinyert méreggel vetett véget életének a vezér, *Catuvolcus*, hogy a vesztes csata után ne kelljen megélnie a római alávetettséget. Az ókori Görögországban és Rómában Hekaté halálistennő fája volt, aki a fogyó Hold megszemélyesítője, ellentéte a növekvő Hold és a születés Diánájának. *Graves* fanaptára a tiszafát december 23-ára teszi, a téli napfordulóra. Az ír fanaptár a fenyővel, az újjászületés fájával párban teszi a tiszafát az év utolsó napjára. „A tiszafának a fenyő nemcsak szemre tökéletes ellentétpárja. Az utóbbi magjai ehetőek, sőt egyes fenyőknek pl. a mandulafenyőnek a magja a Földközi-tenger mellékén kedvelt csemege is. A tiszafa helyét a naptárban az is indokolja, hogy igazán akkor fejti ki mérgező hatását: lombja télen több mérget (taxint) tartalmaz, mint nyáron” – írja *Jankovics*.

Asztúriában egykoron hitték, hogy a tiszafa teremt kapcsolatot az ember a föld és az elődök között. Mindenszentek napján tiszafaágot vittek a nemrégiben eltemetettek sírjára, ami mutatta nekik az utat az árnyékvilágba való

3. kép. A normandiai tiszafa az odvas törzsbe épített kápolna bejáratával

visszatéréshez. A tiszafát – mint a halál és az örök élet szimbólumát – kápolnák, templomok és temetők kertjébe ültették, különösen :szaknyugat-Franciaországban és Nagy-Britanniában. A normandiai öreg tiszafa természetes törzsébe kápolnát építettek be (3. kép). Termetes famatuzsálem él Surreyben a Waverley Abbey romos falain (4. kép).

Olykor a kolostorkert közepére is tiszafát ültettek. Példa erre az ír Muckross Apátság fennmaradt alaprajza. Ebben látható a „yew tree” felirat, amely a *Taxus* angol megnevezése. (5. kép). A Majna melletti Frankfurtban, a sценkenbergi szerzetesrend kertjében is áll egy hatalmas példány, melynek kerülete mellmagasságban mérve 220 cm – adták hírül a 19. század végén. De falkak főterein is találkozunk vele, ahol a tanácskozásokat tartották, és a település fontos ügyeiben döntéseket hoztak.

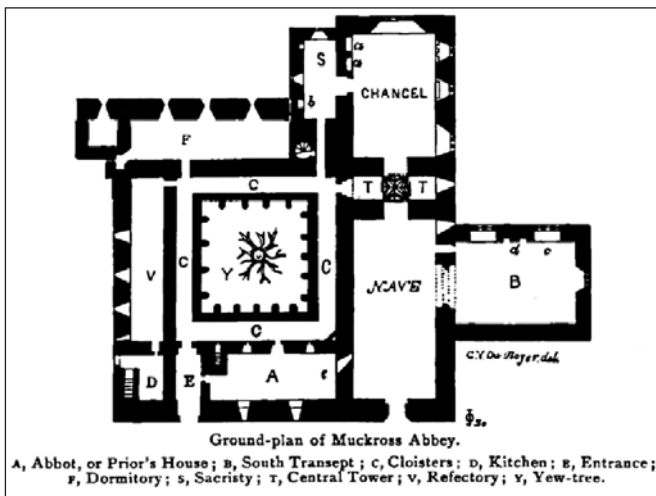

4. kép. *Taxus baccata* több évszázados egyede Angliában (Image: Aljos Farjon)

A tiszafa a helynevekben és a tájban

Borbás 1895-ben, a Természet Világában írt cikkében közli, hogy a „Tyza fa” 1250-től megtalálható a magyar oklevelekben és a botanikai irodalomban. A megnevezés *Chusiusnál* és *Beytbe Andrásnál* jelenik meg. Utóbbi szerint „Magyar országban is vagyon, de igön ritkán”. A *Taxus baccata* magyar neve – tiszafa – minden bizonnyal szláv eredetű (Tissz) így nincs köze a Tisza folyóhoz. Ebből adódóan magyar helynevekkel közvetlenül nem hozható összefüggésbe. Azonban a német Eibe, a svájci Ibe, Yali, az angol Yew és a francia If nevű Európa-szerte megtalálható helynevekben [Yverdon (CH), Iberg (D), Les Iffs (F), Yeovil (GB)], ami a faj korábbi jelentős elterjedésére utalhat.

Erdélyben a Tordai-hasadék felett találunk tiszafákat. A szívós fák a magas szirteken dacolnak az elemekkel – adja hírül *Orbán Balázs* „Torda város és környéke” című művében olvasható igen plasztikus tájleírása. „De térjünk vissza a Patkós-kőre, honnan a letekintés e hasadékba valóban megdöbbenítő, de egyszerűen elragadó is. Lent az 1500 láb mélységű örvény fenekén ezüst érként ragyog fel a zúgó patak, mely százezer évek türelmes munkájával mosott és ásott magának e roppant sziklatömbbe bűbajos utat. Köröskörül sugár, minaret-szerű csompok lövelnek fel, melyeknek talpzata a hasadék örvénylő fenekéig hat le, míg kitornyosuló tarajukat a nap oda ütődő sugarai aranyozzák meg. És hogy e sziklatornyok finomul kicsipkézett s decorative ékített párkányzatai még szembeötlőbben kiváljanak, a természet rendező keze gyönyörű háttért illesztett oda, a midőn a hátuk mögötti sziklafalat gazdag szín pompájú gypopár és moha szőnyeggel vontta be, melybe fantasticus

5. kép. A Muckross Apátság alaprajza, középen az Y-nal jelölt tiszafával

arabeskeket szőnek az azt tarkázó kokozza és borsika-cserjék, míg a sziklák csúcsán a hegy bokrétaéjaként leng egy-egy elárvult, előregedett tiszafa, búsan eresztve le a sötétlő galyainak csüngő szárnyait, mintha gyászolná fájának pusztulását, mintha érezné, hogy ő is csak a megközelíthetlenségnek köszönheti a kiirtástól való menekülését. Ő áll még kiirtásra szánt fájának utolsójaként, kipusztított gyermekei és unokáinak bús temetője felett, mignem a vihar egyszer őt is ki nem tépi a gyökszálaival görcsösen átölelt szülőszikla kebeléről.” Később így folytatja: „Nevezetesebb a szoros zárt hegyei közt a délioldali, az úgynevezett Monasteria, ősrégi nevén Nagy Király Erdeje, a mely méltán megérdemli elsőségét. ... A Monasteria oázist képez a Muntye kőtengerében. E hegy orma oly kopár szirtbuczkákból áll, mintha hullámzó tenger kövesült volna itt meg. Pusztá, kietlen sziklaoromzat, honnan a tenyészet száműzve van, csak itt-ott tengődik a szikla rétegei közé szorult gyér földcsíkokban egy-egy csenevész somfa, egy-egy árva borsika (borsfenyő) bokor, egy-egy öreg tiszafa, egy-egy hervatag sziklarózsa és gyopár. Egyetlen hely képez kivételt a

ról gazdag forrásanyagot szolgáltat a szakirodalom az 1800-as évek végétől, és *Majer Antal* részleteiben mutatja be e területet fent említett kötetében. A tiszafás 213 ha kiterjedésű, ez Európa második legnagyobb egyedszámú állománya, jóllehet az utóbbi évtizedekben a példányszám jelentősen csökkent. Híradások szerint a 20. század elejétől a közepéig tiszafaőr vigyázta a területet. *Tímár* közöl adatokat a szakirodalomra hivatkozva a változásról. 1929-ben *Dabornaki* adatai szerint 94 351 fát számolt az állomány, 1975-ben *Majer* 120 ezer példányról tud, 1988-ban pedig *Gergyely* adatai alapján 24 800 egyed volt fellelhető. 1951 óta a Szentgáli tiszafás természetvédelmi oltalom alatt áll, így ez hazánk egyik legrégebbi természetvédelmi területe.

Díszkerti felhasználás

A *Taxus baccata* elágazó törzse, bokorfa jellege és jó nyírhatósága miatt alkalmas sövénynek, illetve facsoportban sötétzöld, egyöntetű háttérként kiemeli a virágos cserjék, évelők és egynyáriak színes díszét. Kedvelt fafaj volt a barokk korban, igaz Franciaországban elsősor-

ban a puszpángot telepítették nyírott sövényként. *Rapaics* szerint a tiszafát főként Skóciában Jakab király idején karolták fel. A skótok ma is becsben tartják a fajt, különösen a fortingalli példányt. Az ebből vágott szaporítóanyagból létesítettek csaknem egy mérföld hosszú sövényt Edinburghban az angol Királyi Botanikus kertben, génmegőrzési célból.

Hazánkban jelentősebb előfordulása a Bakonyban, Szentgál község határában található. Emellett a Bükkben Lillafüred mellett él kisebb populáció. A Szentgáli tiszafás-

ban a puszpángot telepítették nyírott sövényként. *Rapaics* szerint a tiszafát főként Skóciában Jakab király idején karolták fel. A skótok ma is becsben tartják a fajt, különösen a fortingalli példányt. Az ebből vágott szaporítóanyagból létesítettek csaknem egy mérföld hosszú sövényt Edinburghban az angol Királyi Botanikus kertben, génmegőrzési célból.

Hazánkban Eszterháza barokk kertjében a 20. század elején készült, ma is látható, a kastély mögött elterülő, legyező alaprajzú parterre-ben a tiszafákkal keretezett gyepfelületeket az első világháború előtt virágok ezrei díszítették. Mára már pusztán a kúp alakúra nyírott tiszafák maradtak meg (6. kép). A főbejárat mögötti díszudvar rekonstrukciója során 2011. április 5-én délelőtt *Esterházy Antal herceg* ültette el az első tiszafát, ahonnan a korábbi, nagyméretű fákat a kastély mögötti parkba telepítették át. (7. kép)

A tiszafa kertészeti felhasználásakor figyelembe kell vennünk, hogy gyermekjátszóterek, iskolák, óvodák kertjeiben kerülendő az ültetése. Parkokban azonban szép díszítőelem, fényesöld lombja mellett a piros magköpenyű termés is dekoratív. A terebélyes növekedésű alapfaj mellett az oszlopos 'Fastigiata' az aranylő levelű és a sárgatarka lombú 'Aurea' változatok a leggyakrabban ültetettek. Az 'Adpressa Aurea' néhány méter magas cserje, hajtásai aransárgák. A 'Dovastonia' magas bokor, értékes fajta. Megjelenése rendkívül szép, csüngő hajtásvégei különös megjelenést kölcsönöznek a növénynek. A 'Repandens' lassan növevő, alacsony, elterülő fajta, talajtakarónak kiváló, de zöldtetők beültetésére is alkalmazható. A 'Standishii' Angliából származó, a század eleje óta ismert, lassú növekedésű, aransárga hajtású, szélesebb, oszlopos növény.

6. kép. Eszterháza barokk kertjének nyírt tiszafái (Fotó: a Szerző)

7. kép. Tiszafa Eszterháza kastélyának megújuló díszudvarában